

ЗАБОТІН В. В.,
аспірант кафедри цивільного процесу
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.921.8

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ТА ДОКТРИНАЛЬНІ ВИТОКИ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті розглянуто абстрактно-теоретичні підходи до розуміння правової допомоги та права на вказану допомогу в різних галузях права. Досліджено генезу цивільної процесуальної думки щодо цих правових явищ у цивільному судочинстві. З урахуванням наведеного сформовано визначення правової допомоги та права на правову допомогу в сфері відправлення правосуддя в цивільних справах.

***Ключові слова:** правова допомога, юридична допомога, право на правову допомогу, розвиток правової допомоги, цивільний процес.*

В статье рассмотрены абстрактно-теоретические подходы к пониманию правовой помощи и права на указанную помощь в различных отраслях права. Исследован генезис гражданской процессуальной мысли по этим правовым явлениям в гражданском судопроизводстве. С учетом приведенного даются определения правовой помощи и права на правовую помощь в сфере отправления правосудия по гражданским делам.

***Ключевые слова:** правовая помощь, юридическая помощь, право на правовую помощь, развитие правовой помощи, гражданский процесс.*

The article deals with the abstract and theoretical approaches to the understanding of legal aid and the right to the specified aid in various areas of the law. Genesis of civil procedural opinion on these legal phenomena in civil proceeding is studied. Based on the above mentioned, the definitions of legal aid and the right to legal aid in the area of justice in civil matters are given.

***Key words:** legal aid, legal assistance, right to legal aid, development of legal assistance, civil procedure.*

Вступ. Серед міжнародних зобов'язань України пріоритетним є забезпечення дотримання п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), який закріплює право на справедливий судовий розгляд. Виходячи з прецедентної практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо тлумачення змісту цього права, можна зрозуміти, що воно включає серед іншого й право на доступ, яке розуміється як можливість ініціювати судовий розгляд цивільної справи. Вказане право не є абсолютним і може бути обмежено, але таким чином, щоб останнє переслідувало законну ціль та було дотримано розумне пропорційне співвідношення між вжитими засобами та досягнутою для цього метою. Одним із засобів забезпечення права на доступ виступає система правової допомоги [1; 2].

Право на зазначену допомогу трактується у рішеннях ЄСПЛ як один зі складових елементів права на доступ. Таким чином, щоб на національному рівні досягти належної реалізації останнього, необхідно усвідомлювати природу самого права на правову допомогу. Іншими словами, потрібно визначити, що собою представляє право на правову допомогу у цивільному судочинстві. Дати відповідь на це питання можна шляхом звернення до його соціальних, правових та доктринальних витоків формування та розвитку.

Окрім теоретичні аспекти правової допомоги у цивільному судочинстві розглядали такі науковці: Т.Є. Абова, С.Ф. Афанасьєв, Н. Балмер, С.С. Бичкова, Н.Л. Бондаренко-Зелінська, Є.В. Васьковський, Б. Гарт, А.Х. Гольмстен, К.В. Гусаров, Ю.С. Дацко, Д.В. Дрейзіна, І.Є. Енгельман, С.Ю. Кац, В.В. Комаров, М. Каппеллетті, В.А. Кройтор, Л.Я. Носко, Н.Ю. Сакара, Н. Рікман, О.Г. Тарло, С.Я. Фурса, В.В. Ярков, та інші.

Постановка завдання. На сьогодні не існує єдиної точки зору щодо права на правову допомогу як суб'єктивного права. Отже, метою статті є з'ясування сутності права на правову допомогу у цивільному судочинстві через дослідження поняття «правова допомога», визначення форм реалізації права на вказану допомогу та його змісту у відповідній сфері судочинства.

Результати дослідження. Так, у загальній теорії права поняття «правова допомога» розуміється по-різному. По-перше, її сутність вбачають в допомозі у використанні юридичних (встановлених законом) засобів захисту (як самозахисту, так і захисту за допомогою інших осіб), тобто допомозі у здійсненні захисту від можливого чи реального порушення будь-яких суб'єктивних прав [3, с. 377]. Вбачається, що наведена позиція має дещо обмежений характер, оскільки категорія «захист» пов'язується виключно з випадками, коли має місце порушення певних суб'єктивних прав. Однак, як слушно зазначається в літературі, правова допомога може надаватися і тоді, коли порушення таких прав ще не відбулося або існує тільки загроза їх порушення [4, с. 98–99]. Іншими словами, потреба в отриманні правової допомоги може виникати, якщо в особи з'являються труднощі в реалізації своїх прав, свобод чи законних інтересів, наприклад, внаслідок відсутності необхідної правової інформації.

По-друге, правова допомога розглядається як різновид юридичної діяльності щодо надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації як прав і свобод кожного, так і юридичних обов'язків, що закріплені законодавством [5, с. 8, 15]. Проте таке розуміння не розкриває повного змісту цього поняття, оскільки зазначена діяльність з надання певних видів правових послуг визначається лише через суб'єктів, які уповноважені її здійснювати, не враховуючи при цьому суб'єктів отримання вказаної допомоги. Більш того, в контексті теорії «суб'єктивних прав», виключається можливість осіб, які отримують вказану допомогу діяти самостійно як одна із правомочностей будь-якого суб'єктивного права. При цьому до інших складових такого права також відносять: можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб, можливість звертатися до компетентних органів держави з метою застосування державного примусу в разі невиконання контрагентом своїх обов'язків, можливість користуватися соціальними благами на основі певного суб'єктивного права [6, с. 145, 345].

По-третє, правова допомога, яка фактично визначається шляхом використання поняття «юридична допомога», – це сприяння реалізації правових можливостей суб'єкта права за допомогою засобів юридичного характеру з метою перетворення проблемної правової ситуації [7, с. 21]. З наведеною точкою зору можна погодитися. Так, зміст правової допомоги становлять дії з використанням правових засобів [7, с. 25], а її сутність полягає у сприянні (тобто діяльності, яка зводиться до конкретних дій) певній особі у реалізації її прав, свобод чи законних інтересів. Вказане сприяння може здійснюватися різними засобами (зокрема, засобами-установленнями чи засобами-діяннями (правові поради, консультування та інші), навіть шляхом формування у суб'єкта отримання правової допомоги готовності самостійно використовувати юридичні засоби, наприклад, інформування про права та свободи тощо [8, с. 86–87, 105–110]. Окрім того, ця позиція враховує теорію «суб'єктивних прав» та передбачає наявність у суб'єкта отримання правової допомоги правомочності на поведінку (діяти самостійно).

Окремо слід виділити точку зору Симона Райса (Simone Rice), який розширює межі правової допомоги за рахунок включення до її змісту також поняття «доступу до закону». Під останнім він розуміє право «розмовляти» з законом, мати можливість дізнатися і зрозуміти його, отримувати вигоду від нього та користуватися захистом відповідно до законодавчої норми [9, с. 15–26]. Тобто автором правова допомога не обмежується виключно інститутом представництва, а передбачає отримання правових знань. У зв'язку з наведеним зазначимо, що це відповідає одній з аксіом права: «закон повинен бути зрозумілим кожному для того, щоб кожен міг його застосовувати» [10, с. 28]. Тому глибоко правий був Гегель, коли писав, що оскільки кожен член громадянського суспільства має право шукати суд, то він має знати закони, бо інакше це право йому нічим не допоможе [11, с. 342].

Слід зазначити, що серед представників науки цивільного процесуального права також немає єдності у поглядах на поняття «правова допомога». Так, Н.Л. Бондаренко-Зелінська визначає вказану допомогу «як сукупність дій спеціального суб'єкта (адвоката або іншого фахівця у галузі права), фактичний порядок вчинення яких регламентується положеннями цивільного процесуального права, які спрямовані на реалізацію прав осіб, які беруть участь у справі, на судовий захист» [12, с. 206–207]. Такий висновок робиться на підставі етимологічного підходу щодо термінів «допомога» та «правовий». При цьому зміст правової допомоги зводиться до будь-яких дій, які характеризуються спрямованістю на сприяння та підтримку в реалізації та захисті. Однак, на нашу думку, наведена позиція не в повній мірі відображає змістовні характеристики цього правового явища, оскільки, як зазначалося вище, по-перше, сприяння здійснюється правовими засобами, а по-друге, не обмежується лише діями іншої особи, які доповнюють чи замінюють власні вчинки суб'єкта, який потребує правової допомоги.

Слушною є думка Н.Ю. Сакари про те, що «правова допомога – це сукупність заходів (як правового, так і фінансового характеру), які сприяють особі, що звертається за такою допомогою, в реалізації та захисті її прав, свобод та законних інтересів» [13, с. 742]. Такий висновок робиться на підставі виокремлення змісту та форм надання зазначеної допомоги. Так, змістом виступає сприяння шляхом використання юридичних (правових) засобів, а формами є консультації та роз'яснення з правових питань, складання документів правового характеру, представництва в судах і на всіх стадіях процесу, допомоги у внесенні судових витрат, повне або часткове звільнення від їх сплати, надання відстрочки чи розстрочки у сплаті судових витрат тощо.

На наш погляд, поняття «правова допомога» може розглядатися у двох значеннях: широкому та вузькому. Відповідно до першого значення вона є універсальною правовою категорією, міжгалузевим, найбільш теоретичним правовим явищем, яке притаманно будь-якій правовій державі. Під нею слід розуміти сприяння насамперед в отриманні правової інформації з питань чинного законодавства (як матеріального, так і процесуального) шляхом вчинення власних дій з використанням правових засобів (юридичного та/або фінансового характеру) безпосередньо особою, яка потребує такої допомоги, або через юридичну діяльність іншої, уповноваженої на здійснення таких дій, особи з метою забезпечення (реалізації та захисту) прав, свобод чи законних інтересів. У свою чергу, розуміння вказаного поняття в другому значенні (вузькому) буде розкрито нижче, виходячи з окремої галузі права, а саме «процесуальних юридичних наук», де воно набуває характерного, конкретного «забарвлення», змісту лише у певному виді відповідної галузі права, зокрема, у галузі цивільного процесу.

На сьогодні права допомога як суб'єктивне право кожного на таку допомогу закріплено на конституційному рівні багатьох країн світу, при цьому Україна не є виключенням. Так, відповідно до ч. 1 ст. 59 Конституції України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [14] встановлено, що кожен має право на правову допомогу, а у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Це положення закріплено і у ст. 10 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 року № 2453-VI (в редакції Закону №192-VIII від 12 лютого 2015 року) [15], де воно доповнено нормами щодо відшкодування учасникам судового розгляду понесених витрат на вказану допомогу. А також у подальшому воно кон-

кретизовано у галузевих законодавчих актах, зокрема, ст. 20 Кримінального процесуального кодексу України [16], ст. ст. 268, 271 Кодексу України про адміністративні порушення [17], ст. 12 Цивільного процесуального кодексу України [18], ст. 16 Кодексу адміністративного судочинства України [19] та ст. 28 Господарського процесуального кодексу України [20].

Доцільність поширення конституційного права на правову допомогу на різні галузі права підтверджується й правовими позиціями Конституційного Суду України з цього питання. Так, у Рішенні від 30 вересня 2009 року у справі № 23-рп/2009 за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) [21] право на правову допомогу визначається ширше, ніж юридична допомога (сприяння адвоката), оскільки сама «правова допомога» є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом і формами та може включати консультації, роз'яснення, складення позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. В той же час окреслена позиція Конституційного Суду України звучує зміст самого суб'єктивного права на правову допомогу, не враховуючи правомочність особи діяти особисто.

Науковці різних галузей права неоднаково визначають право на правову допомогу. Так, автори науково-практичного коментаря до Конституції України зазначене вище право зводять до права кожного отримати послуги юридичного характеру з метою забезпечення реалізації особистих (громадянських), політичних, економічних, соціальних та культурних інтересів, а також захисту прав і свобод особи [22, с. 288]. З таким визначенням не можна погодитися через те, що воно, по-перше, як було вище зазначено, звучує його зміст як суб'єктивного права кожного, а по-друге, обмежується лише юридичними послугами, які є тільки однією із форм надання юридичної допомоги [7, с. 21; 13, с. 741–742] та мають комерційний характер [23, с. 86].

Серед науковців галузі адміністративного права так само немає єдності думок щодо розуміння права на правову допомогу. Так, одні вважають, що ним є право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, тобто законодавчо закріплене та гарантоване державою суб'єктивне право особи, яка є учасником адміністративно-деліктного процесу, на отримання соціальних (спеціалізованих) послуг у правовій сфері, що мають на меті недопущення притягнення особи до адміністративної відповідальності тощо [24, с. 8, 12–13]. Інші вважають, що воно гарантує та забезпечує можливість сторонам довести до відома державного органу свою позицію відносно всіх аспектів справи. При цьому це право є необхідною умовою справедливого судового розгляду [25, с. 14]. Вбачається, що перша позиція є спірною з підстав, висловлених вище щодо погляду авторів науково-практичного коментаря до Конституції України, оскільки таке розуміння звучує зміст вказаного права та зводить його до однієї з форм юридичної допомоги. Певним чином заслуговує підтримки друга думка, яка акцентує увагу на забезпеченні можливості сторонам представити свою позицію в юрисдикційному органі, але в той же час ця думка є занадто широкою, що не дозволяє розкрити зміст права на правову допомогу.

У теорії кримінально-процесуального права одні науковці під правом на правову допомогу розуміють реальну, забезпечену державою можливість всіх заінтересованих у цьому суб'єктів скористатися правовою допомогою, тобто діяльністю, яка спрямована на реалізацію та захист прав, свобод та законних інтересів вказаних суб'єктів, що здійснюється уповноваженими на це органами або особами на підставах, в порядку та у видах, незаборонених законодавством України. При цьому робиться висновок, що право на захист (як різновид права на правову допомогу) є комплексним явищем, яке включає: можливість користуватися передбаченими у законі засобами захисту, право користуватися допомогою адвоката та обов'язок слідчого, прокурора, суду забезпечити можливість участі захисника у справі [26, с. 11]. Інші вчені розглядають право на правову допомогу як принцип, під яким розуміють забезпечення державою права на одержання кваліфікованої правової допомоги, яку повинні надавати лише спеціально уповноважені суб'єкти (адвокати, на професійній осно-

ві), здійснюючи захист прав і законних інтересів громадян, а також їх представництво при провадженні у кримінальних справах [27, с. 16]. Уявляється правильною перша точка зору, оскільки її представники враховують як можливість особи самостійно вчиняти певні процесуальні дії, так і отримувати сприяння від інших, сторонніх осіб. Друга точка зору викликає сумніви, оскільки в ній обмежуються правомочності суб'єктивного права тільки можливістю звернення до іншої особи.

Виходячи з аналізу наведених точок зору, на наш погляд, можна виділити такі риси, які притаманні праву на правову допомогу (правова допомога у вузькому значенні): по-перше, воно закріплюється та забезпечується державою (гарантується певними нормативно-правовими актами); по-друге, зводиться до отримання правових (як вид соціальних) послуг; по-третє, суб'єктами, які можуть скористатися цим правом, є особи, які її потребують, зокрема учасники судочинства (мається на увазі не тільки цивільне судочинство) та особи, заінтересовані в розгляді справи; по-четверте, це право дозволяє захищати власні суб'єктивні права, а також відстоювати правову позицію під час провадження у справі; по-п'яте, його метою є недопущення свавільного обмеження правового становища особи, яка її потребує, та, як правило, захист прав такої особи; по-шосте, правова допомога надається спеціальними суб'єктами. Крім того, вважаємо, що наведений перелік ознак буде неповним без врахування того, що правова допомога втілюється у діяльності як спеціально уповноваженого суб'єкта з її надання, так і самої особи, яка потребує вказаної допомоги шляхом самостійного використання засобів захисту. Отже, по-сьоме, виражається в активних діях (поведінці) осіб, які беруть участь у розгляді та вирішенні справи.

В свою чергу, право на правову допомогу в науці цивільного процесуального права залишається дослідженим на неналежному теоретичному рівні. Тому з метою більш глибокого усвідомлення цієї проблеми необхідно «зануритися» до історичних витоків правової допомоги як явища. Так, в дореволюційний час у науці цивільного процесуального права проблема правової допомоги як така не підіймалася. В той же час, розглядаючи інститут судового представництва, науковці певним чином торкалися цього питання, виділяючи відмінності між правозаступництвом, під яким розуміли надання юридичної (вид правової) допомоги, та судовим представництвом, сутність якого зводили до замісництва [28, с. 64–67].

У подальшому питання надання правової допомоги вивчали в контексті безоплатної юридичної допомоги [29, с. 45–46]. В результаті законодавчої (1918–1919 роки), судово-правової (1922 рік) реформ, змін 1929 року, внесених до Цивільного процесуального кодексу УРСР від 30 липня 1924 року [30, с. 102–108], на законодавчому рівні було закріплено право на безоплатну юридичну допомогу, яке у науці цивільного процесуального права почали розглядати як засіб, необхідний для забезпечення рівноправного процесуального положення сторін у «змагальному» цивільному процесі, однак зміст вказаного явища не конкретизувався [31, с. 217–219]. Доктрина цивільного процесуального права, в свою чергу, виходила з широкого обсягу правової допомоги, відносячи до суб'єктів надання такої допомоги як адвоката, так і суд, оскільки останній, за загальним правилом, повинен був роз'яснювати сторонам їх процесуальні права тощо [32, с. 11, 18, 26]. Незважаючи на це, саме поняття «правова допомога» та право на правову допомогу не аналізувалися.

З прийняттям Конституції СРСР 1936 року, яка у ст. 111 закріпила право обвинуваченого на захист [33, с. 359], останнє в науці цивільного процесуального права стали розглядати як можливість мати судового представника в цивільному судочинстві [34, с. 5, 11, 13, 17, 40]. Але з 50–60-х років XX століття з'явилася думка про те, що праву обвинуваченого на захист у кримінальному процесі, у цивільному судочинстві відповідає праву особи захищатися особисто та/або мати представника в аспекті конституційного права на захист. Тим самим правову допомогу почали зводити до юридичної допомоги [35, с. 121–122], вважаючи її одним із засобів (спеціальною процесуальною гарантією [36, с. 92]) забезпечення права на вказаний захист.

Цивільний процесуальний кодекс УРСР 1963 року [37] не передбачив суттєвих змін в частині надання правової допомоги. Однак у науці цивільного процесуального права поча-

ли поступово розглядати інститут прокуратури як певний «механізм», що сприяє особам у реалізації їх прав, свобод чи законних інтересів. Також змінився погляд і на судове представництво, яке стали вважати однією з форм здійснення сторонами та третіми особами права на захист своїх прав [38, с. 111–112, 121].

Проте прийнятий у 2004 році Цивільний процесуальний кодекс України [18] закріпив ряд новел, пов'язаних з наданням правової допомоги, а саме: ст. 12 передбачено, що особи, які беруть участь у розгляді справи, мають право на вказану допомогу (як платну, так і безоплатну), що надається адвокатами або іншими фахівцями у галузі права; в ст. 45 встановлена можливість звернення до суду органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших громадян; у ст. 56 визначено, що правову допомогу може надавати особа, яка є фахівцем у галузі права і за законом має на це право. Ці інститути почали розглядати як такі, що забезпечують надання правової допомоги [13, с. 743].

Слід зазначити, що на правову допомогу як на проблему звернули увагу лише в рамках руху «Доступу до правосуддя», відповідно до якого відбувався пошук шляхів ефективного надання вказаної допомоги, зокрема, бідним та найбільш уразливим категоріям населення з метою забезпечення безперешкодного доступу до суду. При цьому одним зі способів забезпечення такого доступу є правова допомога, яка може реалізовуватися у різних формах, наприклад, консультування до судового провадження, складання юридичних документів, юридичного представництва в суді, звільнення від сплати судового збору та судових витрат, досудове врегулювання спору (медіація) та інші [39, с. 6–18, 21–24]. Отже, до форм надання правової допомоги, як вбачається, також слід відносити і надання пільг щодо сплати судових витрат (звільнення, зменшення та інші). До речі такої позиції у своїх рішеннях дотримується і ЄСПЛ, зокрема, у справах «*Kreuz v. Poland*» [40], «*Jedamski and Jedamska v. Poland*» [41] та інші.

Таким чином, до інститутів, які забезпечують надання правової допомоги у цивільному судочинстві, необхідно відносити: судове представництво; участь у судовому розгляді справи органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб; отримання такої допомоги від особи, яка є фахівцем у галузі права та за законом має право на надання правової допомоги; надання пільг при внесенні судових витрат (зменшення, відстрочка, розстрочка чи звільнення від їх сплати).

Висновки. На підставі вищенаведеного вважаємо, що під правовою допомогою у цивільному судочинстві (вужке розуміння) слід розуміти гарантоване нормативно-правовими актами сприяння особам, заінтересованим у розгляді справи, в інформуванні про їх права та обов'язки як матеріального, так і процесуального характеру, що здійснюється правовими засобами або через юридичну діяльність інших осіб з метою формування власної правової позиції та захисту своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. В свою чергу, право на правову допомогу у цивільному процесі – це забезпечена в цивільному процесуальному законодавстві можливість осіб, які беруть участь у розгляді справи, володіти (знати й розуміти) правовою інформацією щодо чинного законодавства, що дозволяє їм безперешкодно, самостійно звернутися до суду з позовною заявою (заявою чи скаргою) та відстоювати свою правову позицію під час провадження у справі, а також просити вжити заходів фінансового характеру (звільнення від сплати судових витрат, їх розстрочку тощо), а в разі виникнення у них труднощів в самостійному здійсненні таких можливостей мати право вимагати їх реалізації від сторонніх зобов'язаних осіб через залучення судового представника, участь органів та осіб, яким законом надано право захищати права та законні інтереси інших, а також від особи, яка надає правову допомогу.

Список використаних джерел:

1. *Airey v. Ireland*, 09 October 1979 § 26 Series A no. 32.
2. *Ashingdane v. the United Kingdom*, 28 May 1985, § 57, Seria A no. 93.
3. Вільний вибір захисника своїх прав (проблеми офіційної інтерпретації ст. 59 Конституції України) / [[П.М. Рабінович, Д.А. Гудима, В.В. Гончаров] // *Право України*. – 2013. – № 3–4. – С. 376–384.

4. Фадеев П.В. Теоретические основы правовой помощи участникам уголовного судопроизводства : [монография] / под ред. докт. юрид. наук, проф., засл. деятеля науки РФ О.А. Зайцева. – М. : Юрлитинформ, 2014. – 280 с.
5. Личко В.С. Поняття та види правової допомоги в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.С. Личко. – О., 2013. – 24 с.
6. Загальна теорія держави і права : [підручник] / за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
7. Панченко В.Ю. Подходы к понятию «юридическая помощь» в современном отечественном правоведении / В.Ю. Панченко // Российский юридический журнал. – 2012. – № 1. – С. 18–27.
8. Панченко В.Ю. Правовая политика в сфере юридической помощи: общетеоретический анализ : [монография] / В.Ю. Панченко. – М. : РИОР: ИНФРА-М, 2014. – 269 с.
9. A Human Right to Legal Aid // Danish Institute for Human Rights. – 2010. – 264 p.
10. Воронов А.Ф. Гражданский процесс: эволюция диспозитивности : [монография] / А.Ф. Воронов. – М. : Статут, 2007. – 149 с.
11. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / Национальный общественно-научный фонд; рук. науч. проекта Г.Ю. Семигин. – М. : Мысль, – 1999– . Т. 3 : Европа. Америка: XVII – XX века. – 1999. – 829 с.
12. Бондаренко-Зелінська, Н.Л. Правові допомога як елемент доступності правосуддя / Н.Л. Бондаренко-Зелінська // Приватне право і підприємництво. – 2008. – Вип. 7. – С. 205–210.
13. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : [монографія] / за заг. ред. В.В. Комаров. – Х. : Харків юрид., 2008. – 928 с.
14. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72 (1). – Ст. 2598. – С. 15.
15. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 року № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55 (1). – Ст. 1900. – С. 7.
16. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI // Офіційний вісник України. – 2012. – № 37. – Ст. 1370. – С. 11.
17. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.
18. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 року № 1618-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088. – С. 11.
19. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV // Офіційний вісник України. – 2005. – № 32. – Ст. 1918. – С. 11.
20. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
21. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) : Справа від 30 вересня 2009 року № 1-23/2009 // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 6. – С. 32–40.
22. Конституція України: науково-практичний коментар / [В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін.] ; [ред. кол. В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін.]. – Х. : Право ; К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.
23. Марчук І.Ф. Юридичні послуги і юридична допомога: проблеми розмежування / І.Ф. Марчук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 84–87.
24. Титикало Р.С. Захисна функція юридичної допомоги в адміністративно-деліктному процесі : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»/ Р.С. Титикало. – К., 2009. – 18 с.
25. Долгов И.М. Проблемы реализации права граждан на получение квалифицированной юридической помощи в административном процессе : автореферат дисс. ... канд.

- юрид. наук : спец. 12.00.14 «Административное право, административный процесс» / И. М. Долгов. – М., 2013. – 22 с.
26. Андрусів В.Г. Участь адвоката-захисника в суді першої інстанції у кримінальному процесі України : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В.Г. Андрусів. – К., 2010. – 19 с.
27. Корчева Т.В. Проблеми діяльності захисника у досудовому провадженні та в суді першої інстанції : автореферат дис. ... канд. юрид. наук спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Т.В. Корчева. – Х., 2006. – 20 с.
28. Яблочков Т.М. Учебник русского гражданского судопроизводства : [учебник] / Т.М. Яблочков. – 2-е изд., доп. – Ярославль : Типо-литогр. Еллия Вахрамеева, 1912. – 326 с.
29. Долженко А.Н. Организация юридической помощи населению УССР в первые годы Советской власти (1917–1920 года) / А.Н. Долженко // Проблемы социалистической законности. – 1987. – Вып. 19. – С. 44–48.
30. Гельфанд И.А. Судебная реформа 1922 года в УССР / И.А. Гельфанд // Проблемы правознавства : Міжвід. наук. зб. / за ред. П.О. Недбайло та ін. – Вип. 7. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – С. 102-112.
31. Гражданский процесс: хрестоматия : [учеб. пособие] / под ред. М.К. Треушников. – М. : Городец, 2005. – 896 с.
32. Кодекс гражданско-процессуальный / сост. Ф.М. Шостя ; под ред. А.И. Строева. – 2-е изд., испр. и доп. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1925. – 364 с.
33. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. / за заг. ред. В.Д. Гончаренко ; [уклад.: А.Й. Рогожин, В.М. Гончаренко, О.Д. Святоцький]. – К. : Ін Юре, 1997– . Т. 2 : Лютий 1917 року – 1996 рік. – 1997. – 800 с.
34. Ильинская И.М. Судебное представительство в гражданском процессе / И.М. Ильинская, Л.Ф. Лесницкая. – М. : Юрид. лит., 1964. – 161 с.
35. Клейнман А.Ф. Советский гражданский процесс : [учебник] / А.Ф. Клейнман. – М. : Моск. гос. ун-т, 1954. – 407 с.
36. Кац С.Ю. Конституционное право граждан СССР на судебную защиту / С.Ю. Кац, Л.Я. Носко // Проблемы социалистической законности. – 1980. – Вып. 6. – С. 89–95.
37. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР. – К. : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. – 179 с.
38. Советское гражданское процессуальное право : [учеб. пособие] / отв. ред. М.А. Гурвич. – М. : Высш. шк., 1964. – 536 с.
39. Cappelletti M. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A General Report / M. Cappelletti, B. Garth // Access to Justice. – 1979. – Vol. 1. – 1023 p.
40. Kreuz v. Poland, judgment of 19 June 2001, no. 28249/95, §§ 52–67, ECHR 2001-VI.
41. Jedamski and Jedamska v. Poland, no 73547/01, §§ 60–67, ECHR 2005.

